

մեռաւ 87 տ. հասակում. երկար տարիքը սովորական երևոյթ է եղել այդ նշանաւոր ընտանիքի մէջ, 1839 թ.-ին ամուսնանալով Լափարգէն դղեակի տիրոջ անդրանիկ դուստր Ատարկինէի հետ՝ նա այնուհետեւ հաստատուն բնակիչ մնաց այդ դղեակի, որ և հռչակուեցաւ նորա անունով և որ իւր շրջակայքի հետ մէկտեղ ամփոփում է նորա մեծարգիւն կեանքի և բարեգործութեան բազմաթիւ յիշատակարանները։ Արդէն 1832 թ. ինչ երբ նա, գեռ ևս 23 տարեկան՝ այդ, խորհրդարանի անդամ ընտրուեցաւ, մեծ յոյսեր ունէին նորա ապագայի մասին և կարծում էին թէ ժամանակով տրոխներ (պահպանողական) կուսակցութեան սիւներից մէկը կը լինի։ Սակայն վերջին կարծիքը չարդարացաւ։ Գլադստոն սկսեց շուտով նկատել, որ իւր ազատ և լայն գաղափարները չեն համակերպում մեծ մասամբ պահպանողականների նեղ շահերին և 1846 թ. ինչ նա իրեն այնչափ հեռու էր դրում այդ կուսակցութիւնից, որ լաւ համարեց թողնել առ ժամանակ քաղաքական ասպարէզը։ Երբ նա կրկին հանդէս եկաւ 1859 թ. ինչ, արդէն բացարձակ կերպով վիզելի (ազատամիտների) կողմն էր անցել, իսկ 1867 թ.-ից ի վեր, երբ մեծ հռչակ ստացաւ իրլանդական դատի պաշտպանութեամբ՝ ձանաչուում էր իրրեւ այդ կուսակցութեան անվիճելի պարագլուխ, Երկու տարի յետոյ նորան յանձնուեցաւ ազատամիտ կուսակցութեան ներկայացուցիչներից նախարարութիւն կազմել, և այնուհետեւ նա մի քանի անգամ կառավարութեան գլուխ է եղել՝ վերջին անգամ՝ 1892 թ. ինչ, երբ ստիպուած էր քիչ ժամանակ յետոյ ընդ միշտ հեռանալ ասպարիզից, ծերութեան պատճառաւ։ Նորա քաղաքական գործունէութեան ամենափայլուն եջերը կազմում են Իրլանդիայի անկախութեան և Բոլզարիայի ազատութեան համար վարած պայքարները. իսկ յաւիտենական յիշատակաց արժանի մի ըռպէն նորա կեանքի այն է, որ 1896 թ. ի սեպտ. 24 ինչ 87 տարեկան հասակում, իւր հանգստութեան վայրը թողած հոետորական ամբիոնի վերայ բարձրացաւ իւր հանգչող ձայնի վերջին մընացորդով՝ բողոքելու տառապեալ հայ ժողովրդի խղիղտղիչների դէմ, — Գլադստոն վախճանուեցաւ մայիսի 7 ինչ 89 տարեկան հասակում և թաղուեցաւ Աեստմինստրի մայր տաճարում՝ ազգային հաշուով։

ՄԱՏՆԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԻՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԿԻՕՆԻ.—

Սահակ քահ. Սահակեանց։ Տփլիս, 1898:— Արժ. Սահակ քահանայն որի կրօնի ուսուցման գանազան ծիւղերին վերաբերեալ դասագրքերը միջակից չունին առ այժմ և իրենց արժանիքին վայել առաջնակարգ տեղ են բռնում մեր գաղացական գրականութեան մէջ՝ նպատակ է ունեցել անշուշտ այս գրքում ամփոփել իւր մանկավարժական և կրօնական հայեացքները, իւր երկարամեայ ուսուցչական փորձառութեան արդասիքը. ուստի թող ներուի մեղ ևս համեմատաբար լայն շրջանակով, ընդհանուր տեսակէաների ներքոյ քննութեան առնել նորա երկասիրութիւնը և տեսնել, թէ որչափ ուղիղ են նորա հայեցողութեան հիմունքները։

Հայր Սահակի մի ուրիշ գրուածքի մասին խօսելիս մենք ցանկալի էինք համարել, որ նա «աւելի նոր և ոչ աշխարհական, այլ հմուտ աստուածաբան մանկավարժների գրուածքներին հեռեէր»։ *) բայց ցաւելով տեսնում ենք, որ այդ ցանկութիւնն ուշադրութեան չի արժանացել։ Օտար հեղինակութիւններ անկասկած նա աչքի առաջ ունեցել է, ինչպէս իւր միւս այնպէս և մանաւանդ այս նոր աշխատութեան մէջ, որ եթէ չի յիշում, մենք համոզուած ենք՝ ոչ թէ ուրիշի բարիքը սեփականելու տենչով է, այլ ուրիշ կողմնակի խորհրդածութիւնների պատճառ. թէպէտ մենք այդ ևս իրաւացի չենք գտնում և աւելի բարեոք կհամարէինք յիշատակուած տեսնել բոլոր այն գրքերը, որոնցից նա օգուտ է քաղել. դորանով քննադատութեան և գնահատութեան գործն ևս շատ աւելի դիւրին կլինէր։ Յամենայն դէպս այն հեղինակութիւնները, որոնց Հայր Սահակ հետեւում է, մեր ժամանակի ոչ աստուածաբանական և ոչ մանկավարժական գիտութեան ներկայացուցիչներ են, այլ 50-ական թուականների սերունդ, հեռեոյ Հեղեղ—Հերար-

*) Տես. Խրատ. 1896. փետրուար. եր. 80.

տեան այն երջանիկ աշխարհայեցողութեան որ պատմութիւնը որոշ փիլիսոփայական տեսութիւնների համաձայն կանոնադրաւ յառաջ ընթացող և մարդկային բանականութեան կանոնադր զարգացումը պատկերացնող դէպքերի մի շարայարութիւն էր համարում, իսկ քրիստոնէութիւնը իրրեւ այդ զարգացման հասուն պտուղներից մէկը՝ զարգացած մտքին ըստ ամենայնի համապատասխան կրօն, որով և յարմարաւոր միջոց բանական մարդու բարձրագոյն բնական պահանջներին համաձայն բարոյականութիւն զարգացնելու։ Այս աշխարհայեցողութեան վառնդաւոր կողմն այն է, որ շխտուցիչ զիանական կերպարանքի ներքոյ՝ իրօք հակազիանական մի ուղղութեան հետեւելով, պատմական երեւոյթներին կամայական բացատրութիւններ է տալիս և յատկապէս քրիստոնէութեան նկատմամբ՝ կրօնը բարոյականութեան սպասաւոր դարձնելով և այն մոլորութիւնը տարածելով, թէ յայտնութեան կրօնը նոյնն է, ինչ որ մարդ իւր բնական դատողութեամբ ըմբռնում է՝ աւետարանի իսկական ուղիղ ըմբռնման արդիւք է լինում և դպրոցի մէջ փոխանակ ջերմեանդ կրօնական զգացումն սնուցանելու, զարգացնում է անշահ և խիստ դատողութիւններ՝ կրօնական բարոյական փոքր զաղափարների և աշակերտի մատածողութեան սահմանից բարձր խնդիրների մասին։ Ահա այսպիսի աշխարհայեցողութեան արդիւնքն է նաեւ, որ Հայր Սահակ մեր առաջ դնում է 336 էջ պարունակող «Քրիստոնէական կրօնի» մի գասագիրք, ուր վերջին նախադասութեան մէջ հարցրած է, թէ ո՞վ է Քրիստոս, Մարդոյ Որդին, և այդ հարցի պատասխանը թողած Բ. հատորի մէջ տալու։

Մենք քրիստոնէական կրօնի ուսուցումն առանց Քրիստոսի հասկանալ չենք կարող հարկաւ Հայր Սահակ ևս մեզ պէս է ընդունում, և առաջնորդուում է միայն այն գաղափարով, թէ քրիստ. կրօնի մէջ կան շատ զիանելիքներ, որոնք առանց աւետարանի իսկ լոկ բանական ուղիղ դատողութեամբ կամ Հին կապարանի ցուցումներով ըմբռնելի են մեզ՝ նախ պէտք է այդ ամէնը սովորել, ապա բուն աւետարանին՝ Քրիստոսի անձնաւորու-

թեան կամ Քրիստոսի վարդապետութեան անցնել։ Սակայն այդ գաղափարը սխալ է և նորա անիրագործելի լինելը երևում է մեր առաջ եղած զրքի իւրաքանչիւր էջից։ Հաստատով հանդիման, թէ Արմ. Հեղինակը Բ. հատորի մէջ յանձին Քրիստոսի տեղի ունեցած յայտնութիւնը, իւր խորհուրդներով և իւր փրկագործական նշանակութեամբ ճշդիւ պէտք է յառաջ բերէ և պարզաբանէ, մենք այնուամենայնիւ անտեղի և անկարելի ենք համարում քրիստ. կրօնի որ է և գաղափարը խորհրդածութեան առնել՝ առանց Քրիստոսին աչքի առաջ ունենալու, առանց նախապէս նորա մասին մի որոշ գաղափար կազմելու կամ տալու։ Ներածութեամբ օտար կրօնների թէկուզ ս. Գրքի և կրօնի հետ առնչութիւն ունեցող այլ կրօնական առարկաների և խնդիրների մասին ծանօթութիւններ հաղորդել իրաւունք է անշուշտ գուցէ և պարտականութիւն, բայց երբ քրիստոնէութեան ենք դալիս, նորա հիմնական գաղափարներին, ուրեմն բուն նիւթի մէջ ենք մտնում, հիմնական համարում ենք այնտեղ Աստուծոյ արքայութեան գաղափարը և ըստ այնմ բաժանում ու ձեւակերպում մեր նիւթը՝ պէտք է չմոռանանք, որ այդ գաղափարն իսկական մտքով Քրիստոսից առաջ չի եղել (Հ. Սահակ ընդունում է այդ), Նա է քարոզել և բացատրել, ուրեմն և մենք ամէն մի կէտը բացատրելիս պէտք է հարցնենք նախ թէ Քրիստոս ինքն ինչ է արել և մեր եզրակացութիւնները նորա քարոզութեան վերայ հիմնենք։ Հ. Սահակ այդպէս չի վարուում։ Աւետարանի ամենամեծ գաղափարներն իսկ նա հնարաւոր է համարում մեր մտքի թելադրութիւններով կամ Հին կապարանի վկայութիւններով բացատրել և մենք կարդում ենք ամբողջ գիրքը առանց կարողանալու որոշել, թէ բուն քրիստոնէականն ի՞նչ է, Հին կաթ. յայտնութիւնը ի՞նչ և մեր մտքի ըմբռնածն ինչ։

Ով պատմական զարգացման վրայ ուշադրութիւն չի դարձնում, այլ դաւանաբանական տեսակետով է նայում խնդրին, նա իրաւունք ունի հարկաւ մեր դաւանութեան գլխաւոր կէտերը մի առ մի յառաջ

րերից և Հին ու Նոր Կտակարանի վկայութիւններով անխափր հաստատելու բայց պէտք է ցոյց չտայ այն ժամանակ իբր թէ զիտեական ճանապարհով է յառաջ գնում և զարգացման աստիճանները մի առ մի անցնելով՝ վերջը միայն Քրիստոսին հասնում։ մանաւանդ այնպիսի աններելի կարծիքներ պէտք է չյայտնել, ինչպէս օր. «Հրէից ազգի կրօնը մինչև այժմ յիշած կրօններից այնքան էլ բարձր չէ» (եր. 19)։ Ուրեմն Հին Կտակարանի Յայտնութեան կրօնը աստիճանական տարբերութիւն միայն ունի հեթանոսական կրօնից և այնուամենայնիւ նա մեր կրօնն է, նորա ս. գիրքը մեր ս. գիրքը՝ վկայութիւններ բերելիս Նոր Կտակարանի հաւատարազօր, այդ ինչ հակասութիւն է։ Միթէ մեր Փրկիչը Աբրահամի, Իսահակի, Յակոբի Աստրծուն Իւր Հայր անուանելիս կարող էր մօտաւորապէս Յունաց և Հռոմայեաց Աստրծուն ևս հայր անուանել։ Սինա լեռան վերայ յայտնուողն ու տասնաբանեայ պատուելիքներ տուողը նոյն այդ «Խիստ և սպանալից» Եզովան չէ՞ որի «Ես եմ Տէր Աստուած քո» խօսքերն այդպէս քննողը և անորչ են հնչում որոնց մէջ իբր «հայրական ջերմ սիրով լի սիրտ» է խօսում։ (համ. եր. 135) Իրօք այդ խօսքերն ամենևին քայցր և անուշ չեն հնչում, կամ հնչում են ըստ այնմ թէ որպիսի Աստուած ենք պատկերացնում նոցա ներքոյ՝ Քրիստոսի Հայր սիրող Աստրծուն, թէ մարդարեւների արդար և Իւր սրբութեան նախանձախնդիր Տիրոջ։ Նոյն Աստուածն է Դաւ Որի գաղափարը Հին Կտակարանում յայտնուել է յիւրաքանչեւ առաջնական արշալոյս՝ շամանդազի մէջ, և Նոր Կտակարանում՝ արեգակնային պայծառ լուսով։ Բայց հեթանոսութիւնը նորա համար քրիստոնէական տեսակետից ոչ թէ այդ է եղել այլ բացարձակ խաւար։—Սակայն խնդրից չհեղուելու համար, աւելի լաւ է հետեւեալ այն կարգաւորութեան, որի համաձայն Հայր Սահակ մասերի է բաժանել իւր ուսուցման նիւթը, և մի քանի օրինակներով բացատրենք մեր միտքը։

Թէ որչափ անյաջող և անփոյթ կերպով է կազմուած «Յառաջարանութիւնը», բաւական է միայն յիշել, որ Արժ. Հեղինակը

Փետիշ է անուանում այն կոապաշտներին, որոնք այդպէս կոչուող անարկաններ կամ կուրքեր են պաշտում։ Այնուհետեւ կենդանիներին պաշտելու սովորութիւնը յառաջ եկած է համարում նա աստղաբաշխութիւնից իբրեւ թէ մարդիկ առաջ երկնքի լուսաւորներին են պաշտել, ապա աստղաբաշխական հետազօտութիւններով կենդանակերպ են նկատել նոցա մէջ և սկսել են լուսաւորների տեղ երկրիս վերայ նոցա փոխանորդներին պաշտել՝ «ձուկ» կշիռ, ցուլ, կարիճ... Կրօնների այն բաժանումն առհասարակ, որ Հ. Սահակ է ընծայում ոչ մի զիտեական հիմունք չունի, եթէ զիտութեանը հարցնենք, այն ժամանակ կայ՝ Փետիշիզմն անիմիզմն բնապաշտութիւն և ընդ թէ արդի աշխարհագրութեան՝ քրիստոնէութիւն, միսթիզականութիւն, բուդդայականութիւն, բրահմայականութիւն և այլն։— Այսպէս և շփոթ է Յայտնութեան մասին տուած գաղափարը. ընդհանուր և մասնաւոր յայտնութիւնն այն ձևով են յիշուում որ կարծես զոքա իրար նման բաներ լինին, որ առանց մէկի միւսով ևս կառավարուել կարելի էր, և կրկին՝ մասնաւոր յայտնութիւն ընդունողների շարքում են Սողոմ, Սոկրատէս, Պլատոն... Արդեօք գոցմ ևս Աստուած յայտնուել է Դւ արտաքին կերպարանքով և ներքին կերպով։ Ինչպէս կարելի է այսօրինակ գայլակղեցուցիչ դարձածներով և մութ համեմատութիւններով պղտորել ճշմարիտ յայտնութեան գաղափարը։

Շատ աւելի յարմարաւոր և աւելորդաբանութիւններից զերծ չէ նաև այն ամէնը, ինչ որ ս. Իրքի մասին է ասուած։ Թողնենք այն, որ հարկ չկայ քրիստոնէական կրօնի դասազրքի մէջ հաշուել թէ որչափ արդիւնք է ունեցել քրիստ. աստուածաշնչական ընկերութիւնը, թողնենք ուրիշ սխալ կամ անհիմն աւանդութիւններից քաղուած տեղեկութիւններ՝ զանց առնենք նաև որ եօթանասնից թարգմանութիւնից անմիջապէս վուլգատային անցնելը և գորա հետ կապ ունեցող պարագաներ յիշելն արեւմտեան քրիստոնէական մանկանց համար է, մինչ հայ մանուկներին ուրիշ աւելի հետաքրքիր տեղեկութիւններ կարելի էր տալ (օր. պեշիթայի մասին և ընդ), մենք չենք հասկա-

նույն ինչպէս կարելի է տեսլ թէ ս. Գիրքը «տալիս է մարդուն լուսաւորութիւն: դաստիարակութիւն: սրբութիւն (սուրբ անել), միութարութիւն, իսկ այս յիշած կէտերը շնորհում են մարդուն երանութիւն» երջանկութիւն: զիրքը—միթէ, զիրքն է տալիս երանութիւն: զիրքը «մարդուն զոհ բերելը ոչնչացրաւ: ստրկութիւնը վերացրաւ» — այդ ի՛նչ տարօրինակ մտքեր են: տառապաշտ բողոքականութեան թեկադրած: Ս. Գիրքը մեծ բան է: անգնահատելի գանձ քրիստոնէութեան համար: բարեպաշտ, հաւատացող քրիստոնեան ամեն ինչ կարող է նորա մէջ գտնել՝ և՛ միութարութիւն, և՛ դաստիարակութիւն — բայց միթէ՞ ինքը գիրքն է տալիս այդ՝ տալիս ամեն կարգացողի, և՛ անհաւատին, և՛ մահմեդականին, և՛ հեթանոսին—երբէք. այն աւետարանը: որ «գորութիւն Աստուծոյ է ի փրկութիւն ամենայն հաւատացելոց» գրուած աւետարանը չէ. «Զի զիրն սպանանէ: այլ հոգին կեցուցանէ»: ասում է նոյն Պօղոս առաքեալը: իւր ժամանակ գտնուած Ս. Գրքի և նաեւ մեզ համար նուիրական դարձած Հին կտակարանի համար: Թէ այս և թէ գրքի միւս բոլոր հատուածներում Արժ. Հեղինակը հարկաւ շատ գեղեցիկ խորհրդածութիւններ ևս անում է և շահեկան ծանօթութիւններ տալիս՝ մեր միտքը չէ նոյս արժէքը նսեմացնել: խօսքը ընդհանուր հայեցակէտի մասին է՝ այն մասին: թէ ի՛նչ բան ինչպէս է ասում և ի՛նչ տեղ է բռնում ընդհանուր կազմութեան մէջ. իսկ Ս. Գիրքը ներկայացնել այդ կերպ իրրեւ մի կենդանի ամենակարող գորութիւն՝ անտեղութիւն է. կենդանին Ս. Եկեղեցւոյ մէջ իշխող Հոգին է, որի ազդեցութեամբ միայն Ս. Գրքի մէջ գրի առնուած Աստուծոյ խօսքը վերակենդանանում և փրկարար գորութիւն է դառնում: այդ Հոգւով առաջնորդուած որոնում ենք և գտնում Ս. Գրքի, իրրեւ Յայտնութեան վաւերական յիշատակարանի մէջ հիմնական գաղափարներ, որոնք պէտք չէ նոյն իսկ Ս. Գրքի գաղափարներ կոչուին: այլ Յայտնութեան ճշմարիտ կրօնի գաղափարներ:

Ընդունելով հանգերձ Աստուծոյ արքայութեան գաղափարը իրրեւ մեր կրօնի գլխա-

ւոր գաղափար (թէ և Հին ուխտի նկատմամբ առարկութիւններ կարելի էր անել), մենք չենք հասկանում նիւթի այն բաժանումն, որ Հ. Սահակ է տալիս. Ա) արքայութեան տէրը. Բ) քաղաքացին. Գ) հիմնադիրը. Դ) ժամանակաւոր իրականացումն եւ լրումն: Որովհետեւ ո՛չ մի որոշ տեսակետի ներքոյ չի եղած այդ բաժանումը, ուստի մի մասն անցնելիս անկարելի է միւսների նիւթը չօշափել և այդպէս կրկնութիւնների և շփութութիւնների մէջ չընկնել. միթէ տէրն ու հիմնադիրը այդչափ հեռու և անջատ են միմեանցից, և ո՞վ է մի հաստատութիւն նկարագրելիս հիմնադրի մասին ամէնից վերջը խօսում. տէրն ու քաղաքացին ժամանակաւոր իրականացման կամ լրման մէջ միթէ չեն մտնում: ինչպէս կարելի է նիւթի մի մասը ըստ անձերի բաժանել, միւսն ըստ ժամանակի կամ կազմութեան: Իրօք այդ մասերը մի որոշ ներքին կապով միացած չեն ներկայ գրքի մէջ. Արժ. հեղինակը սկսելով Ա. հատուածից Աստուծոյ, իրրեւ արքայութեան տիրոջ մասին խօսել՝ յառաջ է բերում այն ամէն ծանօթութիւնները, որ Աստուծոյ գոյութեան, էութեան, յատկութիւնների, ներգործութիւնների նկատմամբ ստանալ կարող ենք այլ և այլ աղբիւրներից: բայց թէ արքայութեան գաղափարը ինչ գեր է կատարում այդ բոլորի մէջ՝ չի պարզուում: զոնէ ո՛չ այն չափով, որ նիւթի կանոնաւոր դասաւորութիւնը կպահանջէր: Այդպէս են նաեւ միւս հատուածները՝ վերնագրի մի քանի տողով միայն կապուած ընդհանուր գաղափարի հետ:

Աստուծոյ գոյութեան և էութեան վերաբերեալ գլուխները մեծ մասամբ յաջող են՝ պարունակում են գեղեցիկ օրինակներ և նրմանութիւններ, որոնք երեւի հաճութեամբ կը կարդացուին և շատ լաւ տպաւորութիւն կը թողնեն: Թէպէտ ոճի կամայ և ակամայ սխալներ տեղ տեղ խանգարում են ընթերցանութիւնը. օր. «Աշխարհիս մէջ գտնուող կարգ ու կանոնները ակամայ յիշեցնում են մեզ նրա (աշխարհի) գոյութիւնը» (երեւի՝ Աստուծոյ). «Որոշ օրէնքի են ենթակայ կիանքն ու մահը, այլ և մարդիկ» (ուրեմի կիանքն ու մահը առանձին, մարդն առանձին), Այս

օրէնքը ոչ թէ քո վերեւումն է, ոչ թէ քեզ-
նից դուրս, ընտրեալ մէջ, այլ և քո մէջ,
քո հոգու մէջ ...» (ուրեմն ընտրեալ օրէնք
և ընտրեալ կամ խղճի օրէնք նոյն են)։
Մարդս երկու մասից է բաղկացած՝ մարմնից և
հոգուց» (մասին) և ինչ։ Սակայն աւելի կարեւոր
թերութիւնն այն է, ինչպէս ընդհանուրի
համար ասացինք, որ զուտ աւետարանական
գաղափարներ բացատրուում են այստեղ գե-
ղարուեստական օրինակներով և բնագիտա-
կան տեսութիւններով, և եթէ աւետարանի
սկզբունքներ ևս յիշուում են՝ այնչափ կողմ-
նակի կերպով, որ գրեթէ աննկատելի են մնում։
այդպէս են օր. «Աստուած սէր է» գաղափարի
համար ասածները, որ եթէ առանց Բրիտտոսի
յայտնութեան ըմբռնելի չէր մեզ, կը նշանակի
Բրիտտոսով պէտք է բացատրուի, և ոչ թէ
«ընտրեալն վկայութիւններով» մինչ ծաղիկ-
ների նկարագրութեամբ և Հին Կտակարանի
խօսքերով (որոնք ոչինչ անմիջական առնչ-
ութիւն չունին աւետարանական սիրոյ գա-
ղափարի հետ) համեմատ մի շարք խորհրդա-
ծութիւններից յետոյ բացականչել. «Եկեք
ուրեմն, տղայք, սիրենք Աստուծուն», կը նշա-
նակէ խաղալիք դարձնել ահա որ խորհուրդ-
ները՝ թոյլ տալ որ թութակի պէս գուցէ
և մի տեսակ բարեպաշտական զգացմամբ,
կրկնեն չհասկացած խօսքեր, ու երեակային
թէ հասկանում են։ Այս բոլոր թերութիւն-
ները յառաջ են գալիս նորանից, որ քրիս-
տոնէից Աստուածը առանց Բրիտտոսի է ներ-
կայանում մեր առաջ, մենք ամէն ինչ լսում
ենք նորա մասին, բայց որ Նա Բրիտտոսի
Հայրն է, և Բրիտտոսի միջոցով մեր Հայրը՝
այդ չենք լսում։ Իսկ մեզ համար կարեւորը,
և միակ կարեւորը, հէնց այդ է։

Այսպէս կարելի էր շարունակել ամբողջ
գրքի քննադատութիւնը. բայց արդէն մեր
ասածները չափից աւելի ընդարձակ եղան-
ութիւն մնացածի համար կրաւականանք մի
քանի հարեանցի ակնարկներով։—Արժ. Հե-
ղինակը ընդունելով, որ «տասն պատուիրաննե-
րը պարունակում են իրանց մէջ այն ամէնը,
ինչ պարտաւորութիւն որ մարդս ունի գէպի
Աստուած, դէպի ընկերը և դէպի իւր անձը»,
իւր գրքի մօտ 100 էրեսը նուիրել է նոցա

պարզարանութեան—զուր աշխատանք։ Նախ
Աստուծոյ ներգործութիւնները չորսի բաժա-
նել, չորսից մէկը համարել Աստուծոյ օրէն-
ստութիւնը և ամբողջ գրքի գրեթէ երրորդ
մասը կախել այդ բաժնից՝ աչքի զարնող ան-
կանոնութիւն է կարգարանութեան (սիստեմի)
տեսակետից։ Երկրորդ՝ կրօնի մէջ կան զուտ
կրօնական-գաւառական ճշմարտութիւններ, և
կան բարոյական գաղափարներ, որոնք մի-
մեանց հետ սերտ կապ ունին՝ միմեանցից են
բղխում, բայց չպէտք է շփոթուին և իրար
խառնուին, ինչպէս այստեղ, մասամբ նաեւ
գրքի միւս մասերում արած է, այլ պէտք է
կրօնի դասագրքի երկու գլխաւոր մասերը
կազմեն։ Երրորդ՝ պէտք էր չմոռանալ վերեւ
ասածը, թէ «հրէից ազգի կրօնը հեթանոսու-
կան կրօններից այն քան բարձր չէ, չէ որ տասն
պատուիրանները հրէից կրօնի սրբազան գրքի
մէջ են գտնուում։ Մենք յիշեցինք, որ այդ
կրօնն իրօք անասհման կերպով բարձր է միւս
կրօններից՝ ճշմարիտ յայտնութեան կրօն, և
որոշ տեսակետով նոյնն ինչ որ մեր քրիստոնէա-
կան կրօնը՝ նախապարտաւորական շուքան նորա
համար, բայց երբեք կարելի չէ ասել, թէ այդ
կրօնի մի քանի պատուիրանների մէջ ամփո-
փուած են Բրիտտոսի աւետարանի բոլոր բար-
պահանքները։ Երբեք այդպէս ընդունում են
շատ շատերը. այդպէս ընդունել է Լուտեր
իւր փոքր կատակիզմի մի հիմնական մաս
դարձնելով տասն պատուիրանների ուսումը,
և նորան հետեւել են բոլոր բողոքական եկե-
ղեցիները, օրինակ առել նաեւ ուրիշ եկեղե-
ցիներ, այնուամենայնիւ ակնյայտի սխալ է
այդ։ Եթէ Բրիտտոս իւր քարոզած բարոյա-
կանութիւնը ըստ ամենայնի նոյն համարել
տասն պատուիրանների հետ, իւրաքանչիւրի
հանդէպ մի մի իշխանական «այլ ևս ասեմ
ձեզ» չէր դնի Որպէսզի կարելի լինի աւետա-
րանի բար, սկզբունքները նոցա յարմարեցնել
հարկաւոր է չափազանց մեծ բռնութիւն
գործ դնել նոցա բառական իմաստի վերայ,
ինչպէս և արել է Հայր Սահակ երբ առա-
ջին երկու պատուիրանների մէջ արտայայ-
տուած է գտնում արդէն «Աստուած սէր է»,
«Հոգի է Աստուած և երկրպագուացն նորա
հոգեով և ճշմարտութեամբ պարտ է երկիր-

պագանեղ» — Գ. պատուիրանի մէջ Բրիստոսի բոլոր ասածները երգման և ճշմարտութեան թեման մասին, այլ և միտքաբանութեան, ազգութեան, գոհութեան գաղափարները և այլն:

Մանրամասնութեանց մէջ մտնել այլ ևս չենք կարող. բաւական է յիշենք, որ Ա. հաստատած ճշմարտութեան թեման թիւները աչքի են ընկնում նաեւ Բ. և Գ. հաստատածներում՝ կարգաբանութեան որոշ սկզբունքների բացակայութիւն, գաղափարների մէջ անճշգրտութիւն, լեզուի խորթութիւններ, այսպէս օր. մեղքի զանազան տեսակները բաժանած են. «Ա. մեղանշել անձի դէմ Բ. օրէնքի դէմ Գ. մարմնոյ գործարանների դէմ Դ. յանցանքների ծագումն. Ե. յանցանքի նպատակը. Զ. յանցանքների մեծութիւնը» իբրեւ թէ մարմնոյ գործարանների դէմ մեղանշելը անձի դէմ մեղանշել չէ. իբրեւ թէ՝ յանցանքների ծագումն, նպատակը, մեծութիւնը նոյնպէս մեղքի տեսակներ են: Աւելի զարմանալին այն է, որ Հայր Սահակ մարմնոյ գործարանների դէմ եղած յանցանքը երկուսի բաժանելով՝ արտաքին և ներքին, չար մտածողութիւնները, անազնիւ զգացումները եւ այլն յառաջ է բերում իբրեւ մարմնոյ գործարանների դէմ եղած յանցանքներ. իսկ ձեռներն ընդունում է իբրեւ խաղերայութեան գործարան: Այսպէս և, երբ հասնում ենք Գ. հաստատածին, որի վերնագիրն է. Թագաւորութեան հիմնադիրը (Յիսուս Բրիստոս), և յոյս ունինք, որ վերջապէս մեր Փրկչի մասին պէտք է խօսք լինի՝ յառաջ են գալիս «Մահապետների Մովսէս և օրէնք, Թագաւորութեան դարեշրջան և այլն», և միայն վերջին գլուխն է նկարագրում Յիսուսի կեանքը. այն ևս շատ անգամ սխալ կամ աւելորդ տեղեկութիւններ են հաղորդած. ինչպէս օր. Սադոկ քահանայի ժառանգ. Բրիստոսի ժամանակ հրէից քահանայական դասը կազմող, սագուկեցիները համարուում են «անհաստատ ազատամիտների» կուսակցութիւն, իրենց անունն ստացած «ռաբբի Սագոկից», մէջ են բերուում Եսսեւեցիք, որոնք ոչինչ դեր չունին աւետարանի պատմութեան մէջ և որոնց միայն մի քանի պատմագետների երևակայութիւնը կապել է Բրիստոսի անուն հետ և այլն:

Վերջացնելով մեր խօսքը պարտք ենք համարում կրկին յիշել, որ Հայր Սահակ այս նոր երկասիրութիւնը շատ արժանաւոր կողմեր ևս ունի. կրօնական ջերմ զգացումն, բացատրութիւնների պարզութիւն և ճոխութիւն, առատ վկայութիւններ ս. Դրբից, գեղեցիկ օրինակներ բնութիւնից և մարդոց կեանքից դարձնում են այն մի օգտակար և կրթիչ ընթերցանութեան գիրք, և եթէ մեք համեմատաբար մանրամասն և խիստ քննադատութեան ենթարկեցինք այն՝ պատճառը զխառնապէս նորա առաւելութիւններն են իւր նմանների նկատմամբ. վերջին ժամանակ մեծ քանակութեամբ լոյս տեսնող կրօնի դասագրքերի մէջ շատ քչերը կան որ քննադատել արժէ, և այդ քչերից մէկն է ներկայ աշխատութիւնը: Սակայն կրօնի դասագիրք կազմելու համար բաւական չէ կրօնի վերաբերեալ զանազան տեսակ գիտելիքներից մի ժողովածու կազմել, այլ հարկաւոր է՝ որոշ հասակի մի որոշ դասարան աչքի առաջ ունենալով, ըստ այնմ կէտ առ կէտ յառաջ բերել և բացատրել յայտնի եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւետարանից առած բարոյական սկզբունքները. և ամեն դեպքում պարզ պէտք է լինի՝ ինչ գիտելիքներ ընդհանուր են չին և Մոր կտակարանների համար, ինչը բոլոր քրիստոնեաների համար, և ինչն առանձին հայեցողութիւն է Հայոց եկեղեցւոյ: Առհասարակ կրօնի դասագրքի մէջ իւրաքանչիւր խօսք չափած և կշռած պէտք է լինի, մինչ ծանծաղ բացատրութիւններով ու կրօնի հետ անմիջական կապ չունեցող խնդիրներով ծանրացնել գործը և ուշադրութիւն ցրուել՝ անտեղութիւն է:

Կ. Վ.

